

הטעם העליון והטעם התחתון בעשרת הדיברות

יוסף עופר

שתי מערכות טעמים יש בפסוקי עשרת הדיברות בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן, ורגילים לכנותם 'הטעם העליון' ו'הטעם התחתון'. פרשנים וחוקרים ניסו להסביר את פשר תופעת הטעמים הכפולים ואת מקורה, ואף אנו נלך בעקבותיהם ונדון בתופעה.

הכינוי 'הטעם העליון' רומז כנראה לייחוד המוסיקלי של הטעמים המשמשים בו, כלומר ריבוי הנגינות הגבוהות (כגון פזר ותלישא). אולם הייחוד ב"טעם העליון" שבעשרת הדיברות איננו מוסיקלי בעיקרו. משתקפת בו חלוקת פסוקים מיוחדת: עשרת הדיברות נחלקים לעשרה פסוקים, וכל דיבר ודיבר נקרא כפסוק בפני עצמו. עצם החלוקה הזאת יוצרת תופעה יוצאת דופן במקרא כולו. אין בכל המקרא פסוק שיש בו שתי מלים. הפסוקים הקצרים ביותר הם בני שלוש מלים, כגון "וישב יצחק בגרר" (בראשית כו, ו) "ובני דן חֲשִׁים" (בראשית מו, כג). והנה בעשרת הדיברות באים שלושה פסוקים שכל אחד מהם הוא בן שתי מלים: "לא תרצח", "לא תנאף", "לא תגנב" (למעשה יש שישה פסוקים כאלה: שלושה בפרשת יתרו ושלושה בפרשת ואתחנן, שבה התורה חוזרת על עשרת הדיברות). גם בחלק הראשון של הדיברות יש תופעה מיוחדת: שני פסוקים בני 50 תיבות (דיבר "לא יהיה" בשמות ובדברים), פסוק בן 55 תיבות ("זכור את יום השבת" בספר שמות) ופסוק בן 64 תיבות ("שמור את יום השבת" בספר דברים)! אלו הם הפסוקים הארוכים ביותר במקרא כולו.

הרצון לקרוא כל דיבר כפסוק בפני עצמו יצר אפוא פסוקים חריגים באורכם: קצרים ביותר וארוכים ביותר. ריבוי הטעמים המיוחדים שהזכרנו קודם הוא תוצאה של חלוקת הפסוקים המיוחדת, היוצרת פסוקים ארוכים במיוחד. השיטה השנייה של הטעמים, המכונה "הטעם התחתון", מחלקת את הדיברות לפסוקים בעלי אורך בינוני כמו שרגיל במקרא. היא מחלקת את הדיבר "זכור את יום השבת" לארבעה פסוקים, ומצרפת את ארבעת הדיברות "לא תרצח", "לא תנאף", "לא תגנב" ו"לא תענה" לפסוק אחד. עשרת הדיברות נחלקים לפי השיטה הזאת לשנים עשר פסוקים.

מה מקורן של שתי שיטות החלוקה? לפי הערות המסורה בכתבי-יד שונים עולה בבירור ששיטת החלוקה לפי הדיברות נהגה בבבל. המסורה הבבלית נוהגת לפרט בכל המקרא את המלה הראשונה בכל פסוק ופסוק והיא מציינת במפורש: "אנכי יי - ר"פ ופיס' סת' [=ראש פסוק ופיסקא סתומה]... לא-יהיה ר"פ... לא תשא ר"פ ופיס' ס'... שמור ר"פ ופיס' ס'... כבד ר"פ פיס' סת'" וכך הלאה בכל עשרת הדיברות (גינצבורג, המסורה, ג, עמ' 254).

גם מספרי הפסוקים של פרשת יתרו (עב = 72 יונדב סימן) ושל פרשת ואתחנן (קט = 119, פלט סימן) הבאים בכתבי-היד וברוב החומשים בסוף הפרשות האלה מתאימים לשיטת החלוקה של הדיברות לעשרה פסוקים (ולא לשנים עשר כבטעם התחתון). כידוע, נהגו בבבל לקרוא את התורה במחזור חד-שנתי כמו בימינו (בניגוד למנהג התלת-שנתי שנהג בארץ ישראל), ונראה מכאן שמקור המספרים האלה הוא בבבל. לעומת זאת, מניין אחר של פסוקים במסורה הולך על פי הטעם התחתון. בסוף כל ספר מספרי התורה רושמת המסורה את מספר הפסוקים שבאותו הספר: ספר שמות - 1209 וספר דברים - 955. המספרים האלה מתאימים דווקא לטעם התחתון, והם ניתנו כנראה בארץ ישראל. מכאן ההסבר לתופעה מוזרה בספרי שמות ובדברים: סכום פסוקי הספר בכל אחד מהם אינו מתאים לסכום מספרי הפסוקים של כל פרשות-השבוע שבו. הסיבה פשוטה: המספר הכולל הוא לפי הטעם התחתון ואילו המספר בכל פרשה ופרשה הולך לפי הטעם העליון.

שיטת הקריאה של כל דיבר בפסוק לעצמו היא אפוא בבליית במקורה. אנשי בבל קראו את המקרא בטעמים מיוחדים משלהם ובניקוד מיוחד להם השונים בצורתם וגם במהותם מן הניקוד והטעמים הטברניים המוכרים לנו. "הטעם העליון" הבא בספרים שלנו אינו בבלי. הוא משקף שיטה טברנית שנהגה בארץ ישראל אך אימצה לעצמה את שיטת חלוקת הפסוקים הבבלית. מניתוח מעמיק של שיטת החלוקה של הטעם העליון הסיק הרב מרדכי ברויאר שטעם זה מאוחר לטעם

התחתון: הטעם העליון צמח מן הטעם התחתון, אלא שהוכנסו בו השינויים הנדרשים כדי להתאימו לשיטת החלוקה הבלבית שכל דיבר נקרא בה כפסוק לעצמו.

בכתבי-היד העתיקים של התנ"ך של בעלי המסורה, ובראשם בכתר ארם צובה של בעל המסורה המפורסם אהרון בן אשר, הובאו שתי השיטות של הטעמים. כתבי-היד האלה אינם מעתיקים את עשרת הדיברות פעמיים: הם רושמים את שתי שיטות הטעמים על גבי אותן האותיות! הקורא נדרש להיות בקי בטעמים כדי לדעת להבחין את שתי השיטות זו מזו. לא כל הקוראים היו בקיאים, ועל כן נוצרו במשך הדורות שיבושים של ערבוב בין השיטות. השיבושים האלה חדרו גם לחלק ממהדורות המקרא המשמשות גם היום את הקוראים. שיבוש בולט מאוד שבא בכמה מהדורות הוא שתי אתנחתות בפסוק אחד! לבעלי הקריאה הדייקנים נמליץ לעיין במהדורת התנ"ך בהוצאת מוסד הרב קוק (תשמ"ט).

לעיל אמרנו כי השוני בחלוקת הפסוקים בין שתי השיטות גורר שינויים בטעמי המקרא. שינויים אלה גורמים שינויים נוספים - בניקוד התנועות ובסימן הדגש והרפה - שהרי יש קשר הדוק בין הטעמים ובין הניקוד. למשל: בפסוק "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" - הנו"ן נקודה בפתח בטעם העליון ובקמץ בטעם התחתון; ב"לא תרצח" התי"ו רפה בטעם התחתון ודגושה בטעם העליון. דרך אגב, השינויים בין פתח וקמץ ובין תי"ו רפה ודגושה מורגשים רק במבטא האשכנזי ובמבטא התימני. במבטא הספרדי (הנפוץ היום ביותר) מורגש רק שינוי אחד - הכ"ף בתיבות "כל-מלאכתך" דגושה בטעם התחתון ורפה בטעם העליון.

נחלקו הקהילות בימינו באיזה טעם לקרוא את עשרת הדיברות. קהילות הספרדים נהגו בדרך כלל לקרוא בטעם העליון (ויש שאמרו שהטעם התחתון ניתן לשימושו של היחיד הקורא ולא לציבור). קהילות האשכנזים מבדילות בין מועדי הקריאה השונים: כאשר קוראים את הדיברות בפרשת השבוע (בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן) קוראים בטעם התחתון, ואילו בחג השבועות קוראים בטעם העליון. המנהג הזה נזכר לראשונה במאה הי"ג בפירוש החזקוני לספר שמות. אפשר ששורש ההבדל בין מועדי הקריאה השונים נעוץ במנהג שהיה נפוץ באשכנז לתרגם את קריאת התורה דווקא בחג השבועות ובשביעי של פסח. התרגום בנוי לפי הדיברות ומצריך קריאה בטעם העליון. גם משבטל מנהג התרגום המשיכו לקרוא בשבועות בטעם העליון, וקריאה מיוחדת זאת הוסיפה למעמד הוד ושגב.

דרך אגב נעיר כי המונחים 'הטעם העליון' ו'הטעם התחתון' הם מאוחרים מאוד, ואין מקורם במסורה. בעלי המסורה השתמשו במונחים 'טעמא קדמא' (ליטעם התחתון) ו'טעמא תנינא' (לטעם העליון). ככל הידוע לי הראשון המשתמש במונחים 'טעם עליון' ו'טעם תחתון' הוא בעל שו"ת משאת בנימין, בסוף המאה השש-עשרה; וגם שימושו עדיין רופף ולא תמיד במשמעות המקובלת היום (היינו לא כשיטה כוללת לחלוקת הדיברות כולן, אלא במשמעות מקומית של נגינות גבוהות ונמוכות).

מקורות:

מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.
מ' ברויאר, 'חלוקת עשרת הדיברות לפסוקים ולדיברות', עשרת הדיברות בראי הדורות (בעריכת ב"צ סגל), ירושלים תשמ"ו, עמ' 223-254 (וראה שם דיון מפורט על שלוש דרכים למניין עשרת הדיברות המשתקפות בטעם העליון, בטעם התחתון ובחלוקת הפרשיות הסתומות).
ש"י הלוי וינפלד, טעמי המקרא של כל כ"ד כתבי הקודש, ירושלים התשמ"א, עמ' עה-ק (לקט מקורות).

כדי להרשם יש לשלוח בקשה לכתובת

MAJORDOMO@ETZION.ORG.IL

עם התוכן:

. GET YHE-TEST H-SUBSCRIBE

קיימת גם מערכת שיעורים באנגלית. כדי לקבל רשימת השיעורים, יש לשלוח בקשה לכתובת:

LISTPROC@VIRTUAL.CO.IL

עם התוכן:

. INFO YHE-ABOUT

בשאלות אפשר לפנות למשרד הישיבה 02-9931-456 ולבקש את משרד האינטרנט, או לכתוב
לכתובת YHE@VIRTUAL.CO.IL

כל הזכויות שמורות 1996 ישיבת הר עציון